

... (faint, mostly illegible text) ...

... (faint, mostly illegible text) ...

... (faint, mostly illegible text) ...

... (faint, mostly illegible text) ...

... (faint, mostly illegible text) ...

Rastko Vasić, DIE FIBELN IM ZENTRALBALKAN (VOJVODINA, SERBIEN, KOSOVO UND MAKEDONIEN), Prähistorische Bronzefunde, dzial XIV, tom 12, Stuttgart 1999, 141 ss., 70 tablic poza tekstem.

Recenzowana praca jest kolejnym tomem serii wydawniczej Prähistorische Bronzefunde, w której prezentowane są zabytki brązowe z poszczególnych krajów lub regionów europejskich¹. Seria ta obejmuje 21 działów, z czego 19 jest poświęconych konkretnym kategoriom zabytków, jeden *Przyczynkom* związanym z metalurgią i jeden *Regionalnym i chronologicznym podziałom prehistorycznej epoki metali*. W ramach działu XIV ukazało się do tej pory 9 tomów, w których omówiono zapinki pochodzące z Dolnej Saksonii², Tesalii³, południowych Niemiec,

¹ Rządziej prace poświęcone są obszarom pozaeuropejskim, np. E. A. Braun-Holzinger, *Figürliche Bronzen aus Mesopotamien*, Prähistorische Bronzefunde, dz. I, t. 4, München 1984; A. Radwan, *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens*, Prähistorische Bronzefunde, dz. II, t. 2, München 1983; P. Yole, *Metalwork of the Bronze Age in India*, Prähistorische Bronzefunde, dz. XX, t. 8, München 1985.

² F. L. a u x, *Die Fibeln in Niedersachsen*, Prähistorische Bronzefunde, dz. XIV, t. 1, München 1973.

³ K. Kili an, *Die Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, Prähistorische Bronzefunde, dz. XIV, t. 2, München 1975.

Austrii i Szwajcarii⁴, wysp greckich⁵, północnej Italii⁶, Rumunii⁷, Bułgarii⁸, Anatolii⁹ i Moraw¹⁰. Przygotowywane są także tomy poświęcone fibulom odkrytym na obszarze Polski¹¹ oraz Słowacji¹².

Ramy terytorialne recenzowanej pracy zostały zawarte w jej tytule, i choć samo „Zentralbalkan” brzmi dość enigmatycznie, to już podtytuł „Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien” precyzyjnie określa obszar objęty badaniami. Trzeba jednak zastrzec, że „Makedonien” jest rozumiane przez Autora jako prowincja byłej Jugosławii, nie zaś jako kraina historyczno-geograficzna obejmująca także część północnej Grecji.

Układ pracy jest zgodny z założeniami charakterystycznymi dla całej serii *Prähistorische Bronzefunde*. Część tekstowa obejmuje *Wprowadzenie* (s. 1–11), *Znaleziska*, tj. katalog i analizę zapinek (s. 12–118), oraz *Zakończenie* (s. 119–122). Ponadto został zamieszczony wykaz skrótów używanych w tekście (s. 123), spis wybranej literatury (s. 124–131), rejestr muzeów, gdzie są przechowywane analizowane zapinki (s. 132–133), objaśnienie skrótów do map (s. 134–135) i indeks miejscowości (s. 136–141). Część ilustracyjna składa się z 70 tablic z rysunkami zabytków, mapami i tabelą typologiczno-chronologiczną.

Monografia R. Vasicia powstała w głównej mierze w latach 1985–1993, ale była uzupełniana o nowsze odkrycia do końca roku 1995. Zostało w niej przeanalizowanych blisko 1100 zapinek zachowanych w całości lub częściowo oraz jedna forma odlewnicza. Warto zaznaczyć, że Autor wyszedł poza ramy tytułu serii i omówił, oprócz fibul brązowych, również egzemplarze żelazne, srebrne i złote.

We *Wstępie* R. Vasić przedstawił pokrótce historię badań nad omawianym tematem (s. 1–4) oraz zagadnienia związane z chronologią i rozwojem kulturowym Centralnych Bałkanów (s. 4–11). Prezentowane zabytki obejmują długi odcinek czasu, bo około tysiąca lat, tj. od około 1300 do 300 r. p.n.e. (s. 4). W archeologii jugosłowiańskiej nie wypracowano do tej pory jednego, powszechnie stosowanego systemu chronologii względnej. Z kilku istniejących najczęściej używany jest system P. Reinecke-go, udoskonalony przez H. Müllera-Karpe¹³, oraz system M. Garašanina¹⁴. Według pierwszego z nich omawiany odcinek czasu dzielony jest na 8 okresów i podokresów: BzD, HaA1, HaA2, HaB1, HaB2, HaB3, HaC i HaD, zaś według drugiego na 3 okresy: Eisenzeit I (BzD-HaB), Eisenzeit II (koniec HaB, HaC i chyba jeszcze początek HaD) i Eisenzeit III (HaD). Autor, zgodnie z obowiązującą w serii *Prähistorische Bronzefunde* terminologią, używa dla okresów BzD-HaA określenia „młodszy okres epoki brązu”. Jednak dla okresu następnego nie stosuje nazwy „późny okres epoki brązu”, ale „wczesny okres epoki żelaza”, bowiem z początkiem HaB następuje na badanym obszarze duża zmiana w kulturze materialnej, manifestująca się m.in. znacznie częstszym używaniem żelaza (s. 5). Zmia-

4 P. B e t z l e r, *Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Urnfelderzeitliche Typen)*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 3, München 1974.

5 E. S a p o u n a - S a k e l l a r a k i s, *Die Fibeln der griechischen Insel*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 4, München 1978.

6 P. v o n E l e s M a s i, *Le fibule dell'Italia settentrionale*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 5, München 1986.

7 T. B a d e r, *Die Fibeln in Rumänien*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 6, München 1983.

8 D. G e r g o v a, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 7, München 1987.

9 E. C a n e r, *Fibeln in Anatolien I*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 8, München 1983.

10 J. Ř í h o v s k ý, *Die Fibeln in Mähren*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 9, Stuttgart 1993.

11 M. G e d l, *Die Fibeln in Polen*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 10.

12 J. P a u l í k, M. N o v o t n á, *Die Fibeln in der Slowakei*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. XIV, t. 11.

13 H. M ü l l e r - K a r p e, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, „Römisch-Germanische Forschungen”, t. 22, Berlin 1959.

14 M. G a r a š a n i n, *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, [w:] *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche*, I, Tivoli 1962, s. 179–195.

na ta widoczna jest także w inwentarzach skarbów, kategorii znalezisk archeologicznych bardzo istotnej dla ustaleń chronologicznych¹⁵. Na badanym obszarze wyróżnia się 6 faz (horyzontów) skarbów, których datowanie zamyka się w czasie BzD-HaB3/HaC (około 1300–700/650 p.n.e.) (s. 5). Pierwsze cztery przypadają na młodszy okres epoki brązu, zaś dwie ostatnie na wczesny i część starszego okresu epoki żelaza. Reasumując rozważania chronologiczne R. Vasić, otrzymujemy następujący podział: młodszy okres epoki brązu, tj. BzD-HaA (około 1300–950/900 p.n.e.), wczesny okres epoki żelaza, tj. HaB1-HaB2/część HaB3 (około 950/900–800/750 p.n.e.), i starszy okres epoki żelaza, dzielący się na 4 horyzonty (1. około 800/750–675/650 p.n.e.; 2. około 675/650–550/525 p.n.e.; 3. około 550/525–450/425 p.n.e.; 4. około 450/425–300 p.n.e.).

Znacznie mniej przejrzyste niż zagadnienia chronologiczne omówiony został rozwój kulturowy opracowywanego regionu (s. 6–11). Jest to skutkiem niewystarczającego stanu badań na terenach byłej Jugosławii w interesujących nas okresach. W związku z tym wiele zjawisk czy grup kulturowych znanych jest jedynie z małego obszaru lub krótkiego odcinka czasu. Znacznie utrudnia to śledzenie rozwoju i wzajemnych relacji poszczególnych jednostek kulturowych. Ogólny zarys kulturowy na omawianym terenie w młodszym okresie epoki brązu i wczesnym okresie epoki żelaza wygląda następująco: w Wojwodinie i północnej Serbii rozwijała się grupa Belegiš, po której upadku nastąpiła grupa Bosut. W centralnej Serbii oraz górnej i środkowej części doliny Morawy trwała od środkowego okresu epoki brązu grupa Paraćin. W południowej części Serbii, w Kosowie i północnej Macedonii egzystowała grupa Brnjica. Słabo poznany jest obraz kulturowy w omawianym czasie na obszarach jugosłowiańskiej Macedonii, gdzie odkryto groby w skrzyniach kamiennych zawierające broń i ozdoby (w tym zapinki). Sytuacja kulturowa w starszym okresie epoki żelaza jest podobna. W północno-zachodniej części badanego obszaru rozwijała się grupa Dalj, a od horyzontu 3. grupa Srem. W Wojwodinie i północnej Serbii nadal trwała grupa Bosut. W środkowej części doliny Morawy rozwijała się grupa Morava. We wschodniej Bośni, zachodniej Serbii i północnej części Czarnogóry występowała grupa Glasinac, obejmująca różne lokalne grupy kulturowe. W południowej Serbii, w Kosowie i północnej Macedonii egzystował jednolity kompleks kulturowy z wieloma lokalnymi centrami. We wschodniej Serbii występowała grupa Vajuga/Moldava Veche oraz grupa Zlot-Sofronievo. Na obszarze wschodniej Macedonii rozwijała się grupa Gevgelija. Jak widać, sytuacja kulturowa na omawianym obszarze była w okresach BzD-HaD dość skomplikowana, szkoda więc, że R. Vasić nie zamieścił tabeli chronologiczno-kulturowej podobnej do tej, jaką stworzył T. Bader dla terenów Rumunii¹⁶. Tabela ta jasno i przejrzysto pokazuje synchronizację chronologii względnej i bezwzględnej z grupami kulturowymi oraz fazami występowania skarbów na wspomnianym obszarze. Dobrym rozwiązaniem mogłaby być również mapa, na której przedstawiono by choćby przybliżony zasięg wszystkich wymienionych grup kulturowych w młodszym okresie epoki brązu, wczesnym i starszym okresie epoki żelaza.

Druga część recenzowanej pracy zawiera opis i analizę zabytków. Niestety, szczegółowy podział nie jest poprzedzony choćby kilkoma zdaniem informującymi Czytelnika, na jakie jednostki taksonomiczne zostały podzielone zapinki oraz jakie kryteria zostały przez Autora uznane za najważniejsze przy ich wyróżnieniu¹⁷. Zapoznając się systematycznie z tekstem, dowiadujemy się, że materiał został posegregowany kolejno na grupy, typy i warianty. Grupy zostały wydzielone na podstawie ukształtowania kabłąka, nóżki oraz główki, zaś typy i warianty głównie na podstawie szczegółów konstrukcyjnych kabłąka i nóżki, rodzaju zdobienia, a także liczby elementów konstrukcyjnych zapinki.

¹⁵ A. Gardawski, Z. Woźniak, *Podstawy chronologii*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, W. Hensel red., t. IV, *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, J. Dąbrowski, Z. Rajewski red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 24.

¹⁶ T. Bader, *op. cit.*, ryc. 1.

¹⁷ Choć praca R. Vasić nie jest w tym względzie odosobniona, to jednak warto brać przykład z autorów, którzy zapoznali Czytelnika ze stosowanym w pracy systemem klasyfikacji, np. K. Kilian, *op. cit.*, s. 12.

Nazwy grup, typów i wariantów nadane zostały od kształtów zapinek lub miejscowości, w których je odkryto (niekoniecznie na opracowywanym obszarze). Większość z nich jest zgodna z terminologią używaną przez innych badaczy. Trzeba przyznać, że ten sposób opisu jest o wiele klarowniejszy od systemu, w którym typy i warianty oznaczane są kolejnymi literami alfabetu¹⁸. Mimo to przyjęty w tekście system określania kolejnych jednostek taksonomicznych daleki jest od ideału. W przeważającej części nazwy grup poprzedzające analizę pisane są dużymi literami, typy podobnie, tyle że mniejszą czcionką, a warianty — kursywą. W przeważającej części, bowiem okazuje się, że np. w skład grupy „Blattbügelfibeln”¹⁹ wchodzi „Typ Kreuznach”, „Typ Röschitz-Stanisläu” oraz „Variante Pudarci” (bynajmniej nie pisany kursywą), zaś grupa „Brillenfibeln” dzieli się na „Brillenfibeln ohne Achterschleife” i „Brillenfibeln mit Achterschleife”, w skład których wchodzi *Typ Suchodol*, *Typ Santa Lucia*, itd. Innymi słowy, w klasyfikowaniu i oznaczaniu wydzielonych przez Autora jednostek taksonomicznych widać wyraźny brak konsekwencji.

Materiał zabytkowy został omówiony w porządku chronologicznym, tj. od fibul najstarszych do najmłodszych. Poszczególne grupy, typy i warianty zostały opisane pod względem konstrukcji, funkcji, chronologii i obszaru występowania. Dane te uzupełnia katalog stanowisk, w którym można znaleźć informacje na temat miejsca i okoliczności odkrycia przedmiotu, jego cechy mierzalne, miejsce obecnego przechowywania, z jakiego surowca został zrobiony, a także odesłanie do szczegółowej literatury. Przedstawiony tu schemat opisu zabytków jest charakterystyczny dla całej serii *Prähistorische Bronze-funde*. Może jedynie problem funkcji zapinek był do tej pory rzadziej podejmowany.

Opis i analizę fibul Autor rozpoczął od zapinek konstrukcyjnie najprostszych, tzw. *Violinbogenfibeln*²⁰ (33 egz.). Fibule te występują w okresie pomiędzy XIII a XI w. p.n.e., choć większość typów spotykana jest głównie w skarbach II horyzontu (około HaA1) (s. 12–19). Także „Blattbügelfibeln”²¹ (13 egz.) zaliczane są przede wszystkim do II horyzontu skarbów (s. 19–22). Tak zwane *Posamentierfibeln* (51 egz.), stanowiące formę rozwojową zapinek poprzednich grup, pojawiają się w HaA1 i trwają do około HaA2/B1 (s. 22–27). Jeden egzemplarz, najprawdopodobniej importowanej zapinki „Sattelfibel” typu Maria Rast, pochodzi — zdaniem R. Vasicia — z HaB2 (s. 27–28). Zbliżona do niego jest fibula odkryta w Globoder, określona chronologicznie na około VIII/VII w. p.n.e. (s. 28). Popularne i długotrwałe są tzw. *Brillenfibeln* (147 egz.), które można spotkać od Bałtyku na północy po Kretę na południu oraz od Sycylii na zachodzie po Rodos na wschodzie. W Europie środkowej pojawiają się na początku młodszego okresu epoki brązu (około końca XIII w. p.n.e.) i trwają po wiek V p.n.e. (s. 28–42). Najstarsze typy „Brillenfibeln” na omawianym obszarze wystąpiły w skarbach II horyzontu, zaś typy późniejsze w VIII–V w. p.n.e. Zbliżone do „Brillenfibeln” są tzw. *Scheibenfibeln* typu Glasinac (23 egz.), które datowane są na koniec VII i I połowę VI w. p.n.e. (s. 42–44). „Einschleifige Bogenfibeln” (12 egz.) występują — w zależności od typu — w X, około VII lub VII/VI w. p.n.e. (s. 45–47). Jeden egzemplarz reprezentuje „zweiteilige Schlangenfibeln”, które są charakterystyczne dla IX w. p.n.e., choć można je spotkać także w VIII w. p.n.e. (s. 48). Liczną grupę stanowią „zweischleifige Bogenfibeln” (255 egz.), charakterystyczne dla obszarów Półwyspu Bałkańskiego w starszym okresie epoki żelaza, zwłaszcza między VIII–VI w. p.n.e. (s. 48–71). Tak zwane *Bogenfibeln mit Fussplatte* (116 egz.) spotykane są od końca VIII do V w. p.n.e. (s. 71–85). Jeden egzemplarz „Kammfibeln mit rechteckiger Fussplatte” pochodzi prawdopodobnie z VI w. p.n.e. (s. 85–86). Tak zwane *Scharnierfibeln mit rechteckiger Fussplatte* (3 egz.) stanowią formę przejściową pomiędzy „einschleifige Bogenfibeln mit rechteckiger Fussplatte” a „Scharnierfibeln” (s. 86–87). Tak zwane *Kahnfibeln* (6 egz.) zostały wydatowane na podstawie analogii na czas pomiędzy VIII a połową VI w. p.n.e. (s. 87–89). Jeden egzemplarz „einschleifige

¹⁸ E. C a n e r, *op. cit.*

¹⁹ Nazwy zapinek będą podawał w języku niemieckim.

²⁰ Przez niektórych badaczy zapinki te zwane są „Drahtbügelfibeln” (np. P. B e t z l e r, *op. cit.*, s. 9–41; T. B a d e r, *op. cit.*, s. 8–25).

²¹ Niektórzy naukowcy zaliczają zapinki tej grupy do „Violinbogenfibeln” (E. S a p o u n a - S a k e l - I a r a k i s, *op. cit.*, s. 37–39).

Bogenfibel mit verdicktem Bügel” najprawdopodobniej pochodzi z 2 połowy VII w. p.n.e. Młodsze (VI i 1 część V w. p.n.e.) są tzw. einschleifige Bogenfibeln mit dreieckigem oder trapezoidem Fuss (Glasinacfibeln) (160 egz.) (s. 89–98). „Certosafibeln” (47 egz. i 1 forma odlewnicza), znane głównie w Italii, na obszarze południowoalpejskim i na Bałkanach, są formą charakterystyczną dla V i IV w. p.n.e. (s. 99–102). W tym samym czasie rozpowszechnione były na omawianym terenie różne typy „Scharnierfibeln” (216 egz.) (s. 103–117).

Ostatnią z trzech głównych części tekstu stanowi *Zakończenie* (s. 119–122). R. Vasić zamieścił tu najważniejsze wiadomości dotyczące terytorialnego i chronologicznego rozprzestrzeniania się zapinek oraz zwrócił uwagę na podstawowe zagadnienia związane z funkcją tej kategorii zabytków.

W młodszym okresie epoki brązu i wczesnym okresie epoki żelaza fibule pojawiają się na północy i południu omawianego obszaru. Na północy, w Wojwodinie i północnej Serbii, spotykane są „Violinbogenfibeln”, „Blattbügelfibeln”, „Posamentierfibeln” oraz najstarsze okazy „Brillenfibeln” (s. 119). Zapinki te powstały prawdopodobnie pod wpływem impulsów z obszarów środkowoeuropejskich i karpaccich, gdzie spotykane są dość często. Liczba fibul odkrytych w Wojwodinie i północnej Serbii jest stosunkowo mała w porównaniu z innymi zabytkami brązowymi. Tylko co czwarty skarb zawiera zapinki, a przecież ponad 60% fibul pochodzi właśnie ze skarbów. Wart odnotowania jest fakt, że lokalne warsztaty rozwijały dalej zapożyczone formy, czego przykładem może być kilka bardzo oryginalnych egzemplarzy. Wśród nich zwraca uwagę zapinka odkryta w Dobrinici (nr 47), zdobiona na kabłąku trzema figurkami ptaków. Motyw dekorowania różnych typów fibul figurkami ptaków rozpowszechniony był w wielu regionach Europy²². Także z obszarów Polski pochodzi kilka tak ornamentowanych zapinek²³. Reprezentują one jednak inną formę niż okaz z Dobrinici (zapinki dwuczłonowe z drucikowatym kabłąkiem zakończonym 2 spiralnymi tarczkami) i datowane są na czasy nieco późniejsze, bo na V okres epoki brązu.

W tym samym czasie lub może trochę później niż na północy fibule pojawiły się na południu omawianego obszaru, w południowej części jugosłowiańskiej Macedonii. Mowa tu o „Blattbügelfibeln”, „einschleifige Bogenfibeln mit zwei Bügelknoten” oraz „Brillenfibeln”. Znaleźiska te należy łączyć z podobnymi egzemplarzami znanymi z greckiej części Macedonii. W środkowej i południowej Serbii oraz północnej Macedonii w młodszym okresie epoki brązu i wczesnym okresie epoki żelaza zapinki nie występują (s. 119).

Sytuacja zmienia się na początku starszego okresu epoki żelaza. Fibule pojawiają się w większej liczbie niemal w całym regionie Centralnych Bałkanów. W horyzoncie 1 i 2 przeważają „Brillenfibeln” oraz „zweischleifige Bogenfibeln”. Charakterystyczne cechy niektórych wariantów, występujących na ograniczonym obszarze, wskazują na lokalne centra ich wytwarzania. Z drugiej strony znane są typy bardzo popularne, spotykane na prawie całym omawianym obszarze oraz na terenach sąsiednich (np. „zweischleifige Bogenfibeln mit Schildfuss”; tabl. 66). W tym okresie pojawiają się także inne formy fibul, których pierwowzorów należy szukać poza granicami byłej Jugosławii. Za przykład mogą służyć „Bogenfibeln mit asymmetrischer Fussplatte”, odkryte w południowej części jugosłowiańskiej Macedonii (tabl. 67 A), które należy wiązać z greckimi wariantami fibul z czworokątną nóżką. Ważne miejsce w rozwoju zapinek Centralnych Bałkanów zajmują również niezwykle efektowne „einschleifige Glasinacbogenfibeln mit dreieckigem oder trapezoidem Fuss”, które łączą w sobie elementy obce z miejscowymi. Znane są one szczególnie licznie z terenów zachodnich omawianego obszaru, gdzie występują w horyzoncie 2 i 3. Pod koniec horyzontu 2 i w początkach 3 zanikają duże i szerokie zapinki. Pojawiają się wówczas nowe typy, powstające pod wpływem impulsów z obszarów greckich i włoskich (s. 120). W horyzoncie 3 przewodnimi formami zapinek centralnobalkańskich były „Bogenfibeln” z czworokątną nóżką. Forma ta

²² E. Sapouna-Sakellarakis, *op. cit.*, tabl. 38:1349–1450, 1386–1401; 39:1402–1414, 1421, 1423–1435B; 40:1436A–1447; 41:1453; P. von Elessias, *op. cit.*, tabl. 110:1313–1318; 118:1450–1452; 119:1457–1459A; 150:1956; E. Caneer, *op. cit.*, tabl. 8:129.

²³ B. Gediga, *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury tużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 145–146.

zanika w horyzoncie 4, a pojawiają się różne typy „Scharnierfibeln”. Fibule tej grupy były wytwarzane w warsztatach serbskich i północnomacedońskich pod wpływem kontaktów z ludnością zamieszkującą obszary położone na południu (s. 120). Zapinki o kształtach typowych dla terenów Italii występują na badanym obszarze bardzo rzadko. Wyjątek stanowią „Certosafibeln”, które znane są z horyzontu 3 i 4 starszego okresu epoki żelaza w północno-zachodniej części opracowywanego terenu (tabl. 68 A). O wyrabianiu ich na miejscu świadczy forma odlewnicza z wapienia odkryta na przedmieściach Belgradu (s. 101).

Na obszarze Centralnych Bałkanów zapinki spotykane są w grobach, osadach i skarbach. Dość liczną grupę stanowią również znaleziska luźne. Fibule odkryte w grobach, a częściowo także na osadach, świadczą, że pełniły one funkcję spięcia odzieży oraz ozdoby (s. 120). Egzemplarze połamane i uszkodzone, które odkryto w skarbach, były najprawdopodobniej brązowym złomem (s. 121). Choć depozyty takie znane są głównie z młodszego okresu epoki brązu, to jednak spotykane są okazy datowane na czasy późniejsze (np. w Klenovik). Skarby z młodszego i starszego okresu epoki żelaza zawierające nieuszkodzone zapinki i inne przedmioty metalowe mogły być np. darami o charakterze wotywnym (s. 121).

Od momentu pojawienia się na badanym obszarze „Posamentierfibeln” odnotowywany jest zwyczaj używania dwóch zapinek przez jedną osobę. Zwyczaj ten staje się powszechny w starszym okresie epoki żelaza. W najbogatszych grobach natrafiono na 6 identycznych lub podobnych par zapinek. Takie grupy ozdób spotykane są w kilku regionach omawianego terytorium (w zachodniej Serbii w grupie Glasinac, wschodniej Serbii w grupie Zlot-Sofronievo, w Kosowie i Macedonii) i dotyczą różnych form fibul („Brillenfibeln”, „zweischleifige Bogenfibeln”, „Glasinacbogenfibeln”, „Bogenfibeln mit viereckigem Fuss”, „Scharnierfibeln”) (s. 121).

Zdecydowana większość zapinek została wykonana z brązu. W VIII i VII w. p.n.e. często wykorzystywano do ich produkcji żelazo, czasem w połączeniu z brązem. W wiekach V i IV p.n.e., pod wpływem greckim, pojawiły się fibule złote i srebrne („Bogenfibeln mit trapezoider oder quadratischer Fussplatte” i „Scharnierfibeln”) (s. 122).

Część ilustracyjna recenzowanej pracy to przede wszystkim wspomniane już tablice z rysunkami zabytków (tabl. 1–58). Ilustracje, jak zwykle w serii *Prähistorische Bronzefunde*, wykonane są na wysokim poziomie. Ponad 1000 fibul zostało przedstawionych zgodnie z numerami katalogu. Dla niektórych zabytków wykonano dodatkowe rysunki prezentujące drugi rzut zapinki, przekroje wybranych elementów, szczegóły konstrukcyjne lub ornamentacyjne. Wszystkie zabytki są narysowane jednolicie graficznie, w skali 1:2. Szkoda, że wydawca pracy nie zdecydował się na zamieszczenie rysunków w skali 2:3, jak miało to miejsce w większości tomów, które ukazały się do tej pory w ramach działu XIV. Zapinki, zwłaszcza młodszych typów, są niewielkich rozmiarów i większa skala jeszcze dobitniej uwypukliłaby najważniejsze cechy poszczególnych egzemplarzy.

Tablica nr 59 zawiera rysunki 12 zapinek odkrytych poza obszarem Centralnych Bałkanów, które posłużyły Autorowi do porównań i analogii. Kolejne tablice przedstawiają 16 map (tabl. 60–69). Pierwsza z nich jest mapą zbiorczą, na której przedstawiono granice obszaru objętego opracowaniem oraz lokalizację wszystkich zamieszczonych w katalogu stanowisk. Następnych 15 map obrazuje rozprzestrzenienie grup lub typów fibul na badanym obszarze, a w kilku przypadkach także na terenach sąsiednich.

Na ostatniej tablicy znajduje się tabela typologiczno-chronologiczna, w której zobrazowano graficznie występowanie poszczególnych typów zapinek w czasie pomiędzy 1300–300 r. p.n.e. (tabl. 70). Podobnie jak w innych tomach *Prähistorische Bronzefunde*, tabela ta pozwala Czytelnikowi na szybkie zorientowanie się w kolejności występowania lub współwystępowania fibul na opracowanym obszarze.

Żałować jednak należy, że R. Vasić nie zamieścił najważniejszych inwentarzy skarbow i zespołów grobowych, w których odkryto zapinki (tablice, w których zaprezentowano kontekst występowania fibul, zostały opublikowane w większości monografii poświęconych tej kategorii zabytków).

Omawiając część ilustracyjną muszę także zwrócić uwagę, że podpisy towarzyszące rysunkom zabytków zawierają sporo błędów. Na tablicy 45 zamieszczono informację, że zapinka nr 689 pocho-

dzi z „Srednja Dobrinja, Rogušica”, zaś w katalogu na s. 90–91 — że z „Srednja Dobrinja, Zabrani”. Na tablicy 49 błędnie podane są numery zilustrowanych zapinek i zamiast „825.826” widnieje „825–829”. Na tablicy 52 nie ma rysunku zapinki nr 915, która została wymieniona w podpisie jednego z wariantów „Scharnierfibeln” („Variante mit zwei Ziergliedern [899–922]”). Na tablicy następnej fibula nr 958 według podpisu pochodzi z „Orešani”, ale w katalogu zamieszczonym na s. 108 podano, że odkryto ją w „Prilep, Zagrad”. Liczba tych przykładów nie świadczy dobrze o wydawcy, zwłaszcza że błędy literowe można napotkać także w tekście, np. na s. 4 (przypis 39) w tytule cytowanej pracy jest „Internationale”, a powinno być „Internazionale”, na s. 7 (9 w. od góry) jest „Vebindung” zamiast „Verbindung”, zaś na s. 23 (2 w. od dołu) omyłkowo podano numer tomu poświęcony mieczom w byłej Jugosławii jako „PBF IV, 5”, zamiast „PBF IV, 14”. Również w zamieszczonym na ostatniej stronie spisie monografii wydanych lub przygotowywanych do druku w ramach działu XIV widoczne są dwie pomyłki. Najpierw błędnie podano rok ukazania się pracy F. Lauxa (zamiast „1973” jest „19783”), a następnie przekreślono nazwisko autora monografii poświęconej zapinkom na Morawach (zamiast „Řřhovský” jest „Řřhovský”). Wydaje się, że przy edycji kolejnych tomów Redakcja powinna zwrócić na ten problem baczniejszą uwagę.

Kończąc prezentację monografii R. Vasicia, należy stwierdzić, że mimo niewielkich zastrzeżeń jest to praca dobra i bardzo potrzebna do badań nad młodszym okresem epoki brązu oraz wczesnym i starszym okresem epoki żelaza w Europie. Zapinki są bowiem nieocenionym źródłem wiedzy o chronologii, stosunkach kulturowych, a niekiedy także historii sztuki. Opublikowanie materiałów z terenów Wojwodiny, Serbii, Kosowa i jugosłowiańskiej Macedonii wypełnia lukę w zakresie omawianej problematyki i umożliwia studia porównawcze nad tego rodzaju przedmiotami znajdującymi na innych obszarach europejskich.

Tomasz Purowski

WYDZIAŁ HISTORII I SOCJOLOGII, KATEDRA HISTORII, WARSZAWA, UL. ŻURAWSKA 43, 00-637 WARSZAWA
 WYDZIAŁ HISTORII I SOCJOLOGII, KATEDRA HISTORII, UL. ŻURAWSKA 43, 00-637 WARSZAWA
 - tel. 22 622 42 00, 22 622 42 01, 22 622 42 02, 22 622 42 03, 22 622 42 04, 22 622 42 05, 22 622 42 06, 22 622 42 07, 22 622 42 08, 22 622 42 09, 22 622 42 10, 22 622 42 11, 22 622 42 12, 22 622 42 13, 22 622 42 14, 22 622 42 15, 22 622 42 16, 22 622 42 17, 22 622 42 18, 22 622 42 19, 22 622 42 20, 22 622 42 21, 22 622 42 22, 22 622 42 23, 22 622 42 24, 22 622 42 25, 22 622 42 26, 22 622 42 27, 22 622 42 28, 22 622 42 29, 22 622 42 30, 22 622 42 31, 22 622 42 32, 22 622 42 33, 22 622 42 34, 22 622 42 35, 22 622 42 36, 22 622 42 37, 22 622 42 38, 22 622 42 39, 22 622 42 40, 22 622 42 41, 22 622 42 42, 22 622 42 43, 22 622 42 44, 22 622 42 45, 22 622 42 46, 22 622 42 47, 22 622 42 48, 22 622 42 49, 22 622 42 50, 22 622 42 51, 22 622 42 52, 22 622 42 53, 22 622 42 54, 22 622 42 55, 22 622 42 56, 22 622 42 57, 22 622 42 58, 22 622 42 59, 22 622 42 60, 22 622 42 61, 22 622 42 62, 22 622 42 63, 22 622 42 64, 22 622 42 65, 22 622 42 66, 22 622 42 67, 22 622 42 68, 22 622 42 69, 22 622 42 70, 22 622 42 71, 22 622 42 72, 22 622 42 73, 22 622 42 74, 22 622 42 75, 22 622 42 76, 22 622 42 77, 22 622 42 78, 22 622 42 79, 22 622 42 80, 22 622 42 81, 22 622 42 82, 22 622 42 83, 22 622 42 84, 22 622 42 85, 22 622 42 86, 22 622 42 87, 22 622 42 88, 22 622 42 89, 22 622 42 90, 22 622 42 91, 22 622 42 92, 22 622 42 93, 22 622 42 94, 22 622 42 95, 22 622 42 96, 22 622 42 97, 22 622 42 98, 22 622 42 99, 22 622 42 100

Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Żurawska 43, 00-637 Warszawa, tel. 22 622 42 00, 22 622 42 01, 22 622 42 02, 22 622 42 03, 22 622 42 04, 22 622 42 05, 22 622 42 06, 22 622 42 07, 22 622 42 08, 22 622 42 09, 22 622 42 10, 22 622 42 11, 22 622 42 12, 22 622 42 13, 22 622 42 14, 22 622 42 15, 22 622 42 16, 22 622 42 17, 22 622 42 18, 22 622 42 19, 22 622 42 20, 22 622 42 21, 22 622 42 22, 22 622 42 23, 22 622 42 24, 22 622 42 25, 22 622 42 26, 22 622 42 27, 22 622 42 28, 22 622 42 29, 22 622 42 30, 22 622 42 31, 22 622 42 32, 22 622 42 33, 22 622 42 34, 22 622 42 35, 22 622 42 36, 22 622 42 37, 22 622 42 38, 22 622 42 39, 22 622 42 40, 22 622 42 41, 22 622 42 42, 22 622 42 43, 22 622 42 44, 22 622 42 45, 22 622 42 46, 22 622 42 47, 22 622 42 48, 22 622 42 49, 22 622 42 50, 22 622 42 51, 22 622 42 52, 22 622 42 53, 22 622 42 54, 22 622 42 55, 22 622 42 56, 22 622 42 57, 22 622 42 58, 22 622 42 59, 22 622 42 60, 22 622 42 61, 22 622 42 62, 22 622 42 63, 22 622 42 64, 22 622 42 65, 22 622 42 66, 22 622 42 67, 22 622 42 68, 22 622 42 69, 22 622 42 70, 22 622 42 71, 22 622 42 72, 22 622 42 73, 22 622 42 74, 22 622 42 75, 22 622 42 76, 22 622 42 77, 22 622 42 78, 22 622 42 79, 22 622 42 80, 22 622 42 81, 22 622 42 82, 22 622 42 83, 22 622 42 84, 22 622 42 85, 22 622 42 86, 22 622 42 87, 22 622 42 88, 22 622 42 89, 22 622 42 90, 22 622 42 91, 22 622 42 92, 22 622 42 93, 22 622 42 94, 22 622 42 95, 22 622 42 96, 22 622 42 97, 22 622 42 98, 22 622 42 99, 22 622 42 100

Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Żurawska 43, 00-637 Warszawa, tel. 22 622 42 00, 22 622 42 01, 22 622 42 02, 22 622 42 03, 22 622 42 04, 22 622 42 05, 22 622 42 06, 22 622 42 07, 22 622 42 08, 22 622 42 09, 22 622 42 10, 22 622 42 11, 22 622 42 12, 22 622 42 13, 22 622 42 14, 22 622 42 15, 22 622 42 16, 22 622 42 17, 22 622 42 18, 22 622 42 19, 22 622 42 20, 22 622 42 21, 22 622 42 22, 22 622 42 23, 22 622 42 24, 22 622 42 25, 22 622 42 26, 22 622 42 27, 22 622 42 28, 22 622 42 29, 22 622 42 30, 22 622 42 31, 22 622 42 32, 22 622 42 33, 22 622 42 34, 22 622 42 35, 22 622 42 36, 22 622 42 37, 22 622 42 38, 22 622 42 39, 22 622 42 40, 22 622 42 41, 22 622 42 42, 22 622 42 43, 22 622 42 44, 22 622 42 45, 22 622 42 46, 22 622 42 47, 22 622 42 48, 22 622 42 49, 22 622 42 50, 22 622 42 51, 22 622 42 52, 22 622 42 53, 22 622 42 54, 22 622 42 55, 22 622 42 56, 22 622 42 57, 22 622 42 58, 22 622 42 59, 22 622 42 60, 22 622 42 61, 22 622 42 62, 22 622 42 63, 22 622 42 64, 22 622 42 65, 22 622 42 66, 22 622 42 67, 22 622 42 68, 22 622 42 69, 22 622 42 70, 22 622 42 71, 22 622 42 72, 22 622 42 73, 22 622 42 74, 22 622 42 75, 22 622 42 76, 22 622 42 77, 22 622 42 78, 22 622 42 79, 22 622 42 80, 22 622 42 81, 22 622 42 82, 22 622 42 83, 22 622 42 84, 22 622 42 85, 22 622 42 86, 22 622 42 87, 22 622 42 88, 22 622 42 89, 22 622 42 90, 22 622 42 91, 22 622 42 92, 22 622 42 93, 22 622 42 94, 22 622 42 95, 22 622 42 96, 22 622 42 97, 22 622 42 98, 22 622 42 99, 22 622 42 100